

بررسی نقش نماز در جهت‌دهی به سبک زندگی اسلامی در سیره رضوی

ابراهیم ابراهیمی^۱، اصغر طهماسبی بلداجی^۲، سید ابراهیم مرتضوی^۳، لیلا قنبری^۴

چکیده

فرهنگ رضوی مجموعه‌ای از باورها و ارزش‌ها و باید‌ها و نبایدهایی است که از سیره علمی و عملی امام رضا(ع) و آموزه‌های دینی سرچشمه می‌گیرد. از منظر فرهنگ رضوی نماز یکی از فرمان‌هایی است که به زندگی معنای اسلامی بودن را می‌دهد؛ از یک نظر می‌توان نماز را یک مؤلفه عملی در سبک زندگی محسوب کرد و از طرف دیگر خود نماز شاخصه‌ای است که به تمامی جوانب زندگی جهت می‌دهد و در تمامی حیطه‌های زندگی معنای اسلامی بودن را متجلی می‌کند. از یک سو اعتقادات نماز گزار را نهادینه می‌کند و در هر شبانه‌روز نماز گزار شهادتی بر اعتقادات مهم خود می‌کند؛ از سویی دیگر با نقش ارتباطی بین خالق و مخلوق با ارائه رویکردهای رفتاری سبک زندگی نماز گزار را در مقابل مشکلات مقاوم و در سخت‌ترین شرایط زندگی به فریاد می‌رساند. علاوه بر این نماز نقش بی‌بدیلی در ارائه رویکردهای عملی و اجتماعی در زندگی دارد که در مجموع می‌توان گفت کلیت و فرع زندگی اسلامی در پرتو نماز به معنای واقعی شکل می‌گیرد. جستار پیش رو مبانی نماز مطلوب و تأثیرگذار در زندگی از منظر فرهنگ رضوی را در سه محور: اهتمام به نماز اول وقت، حضور قلب و نماز جماعت مورد بررسی قرار داده است همچنان که شاخص‌های نماز در سبک زندگی اسلامی را در ابعاد فردی و اجتماعی بیان داشته است؛ نتیجه آن که در فرهنگ رضوی نماز با داشتن مؤلفه‌های خاص، به‌عنوان رکن دین به تمام جوانب زندگی فردی و اجتماعی سمت و سو می‌دهد و با ارائه شاخص‌های فردی و اجتماعی کمال و سعادت فرد و جامعه را فراهم می‌کند.

واژه‌های کلیدی

امام رضا(ع)، نماز، سبک زندگی، زندگی فردی، زندگی اجتماعی.

۱. دانشیار علوم قرآن و حدیث دانشگاه اراک. (نویسنده مسئول)
۲. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه اراک
۳. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه اراک
۴. مربی گروه ادبیات عرب عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور

e-ebrahimi@araku.ac.ir
tahmasebiasghar@yahoo.com
si.mortazavi@yahoo.com
ghanbari_188@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۵/۲۶
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۹/۱۰

مقدمه

نماز یکی از ارکان اسلام است که بر هر فرد مسلمان واجب شده است. در آیات مختلف قرآن کریم به وجوب این رکن عبادی و اهمیت آن تأکید شده است.^۱ در روایات امامان معصوم(ع) نیز اهمیت والایی برای این عمل قائل شده است؛ همچنانکه در بینش امام رضا(ع) نیز شرط قبولی سایر اعمال، نماز است.^۲ نقش والای نماز در ارائه سبک زندگی اسلامی زمانی روشن می‌شود که نماز، زندگی نمازگزار را از دنیای کفر و ضلالت به نور و هدایت مبدل می‌کند، پیامبر اکرم(ص) در این باره می‌فرماید: مرز میان کفر و ایمان ترک نماز است(متقی هندی، ۱۴۰۹ق: ۲۷۹/۷)؛ بنابراین اولین و مهم‌ترین نقش نماز در زندگی اسلامی، اسلامی کردن زندگی است. از مقدمات نماز تا بطن نماز نمودی از زندگی اسلامی است که به دیگر جوانب زندگی نیز جهت می‌دهد. اعتقادات که اصول دین هستند در پرتو نماز نمود عملی پیدا می‌کنند. رویکردهای رفتاری و عملی در زندگی با اقامه نماز شکل می‌گیرد؛ وحدت و انسجام امت اسلامی در پرتو اقامه نماز جماعت ظهور پیدا می‌کند و در نهایت تقارن سیاست و دیانت دین اسلام در پرتو اقامه نماز جمعه متجلی می‌شود. از کوچک‌ترین جزء زندگی تا بزرگ‌ترین آن، نماز نقش شکل‌دهی به آن را دارد. رزق و روزی حلال، لباس نمازگزار و انفاق در پرتو زکات از جمله نکاتی است که نشان دهنده نقش نماز در ارائه سبک زندگی است. ناگفته نماند تنها نمازی می‌تواند نقش واقعی در ارائه سبک زندگی اسلامی داشته باشد که با تمامی شرایط و جوانب آن اقامه شود. پژوهش حاضر ضمن تبیین مفهوم فرهنگ و فرهنگ رضوی، با رویکردی تحلیلی و به روش کتابخانه‌ای این موضوع را با تکیه بر آموزه‌های رضوی در دو قسمت بررسی کرده است. در قسمت اول این جستار مبانی نماز مطلوب و تأثیرگذار از منظر فرهنگ رضوی بیان شده و در قسمت دوم به شاخص‌های فردی و اجتماعی نماز در سبک زندگی اسلامی اشاره شده است.

۱ - (بقره/۳) (بقره/۴۵) (بقره/ ۲۳۸) (اسراء/۷۸) (عنکبوت/۴۵) (لقمان/۱۷) (مریم/۳۱) (ابراهیم/۳۷).

۲ - «أَوَّلُ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ الصَّلَاةَ فَإِنْ قَبِلَتْ قَبِلَ مَسْأَلَهَا» (نوری طبرسی، ۱۴۰۷ق: ۳: ۵۴). اولین چیزی که بنده را با آن مورد محاسبه قرار می‌دهند، نماز است؛ اگر نمازش قبول شود اعمال دیگرش را بپذیرند.

۱. مفاهیم کلی

۱-۱. مفهوم شناسی فرهنگ

برای واژه «فرهنگ» معانی مختلفی در فرهنگ لغت ذکر شده است. این واژه مرکب از «فر» و «هنگ» است. «فر» به معنای بینش، شأن، شکوه و زیبایی است (دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۰/۱۴۹۹۳؛ معین، ۱۳۷۱: ۲/۱۷۱۵) «هنگ» به معنای کشیدن، سنگینی، وقار، قدرت، هوش، لشکر و غم‌خواری است (عمید، ۱۳۸۸: ۹۰۷). واژه فرهنگ در مجموع به معنای جلو کشیدن، علم و دانش، ادب، معرفت، تعلیم و تربیت به کار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۰/۱۵۱۰۹؛ معین، ۱۳۷۱: ۲/۱۷۴۵). در زبان عربی واژه فرهنگ با کلمه «الثقافه» بیان می‌شود؛ این واژه مصدری از باب «ثَقَّفَ- يَثْقِفُ» به معنای متبحر و حاذق شدن است (ابن منظور، ۱۴۱۱ق: ۹/۲۰؛ زبیدی، ۱۴۰۶: ۶۰). معادل انگلیسی فرهنگ کلمه Culture است که به معنای پروراندن و تقویت خاک، عمل بار آوردن کاری در جهت تولید و حاصل خیز کردن است (وثوقی، ۱۳۸۶: ۱۱۶).

درباره مفهوم اصطلاحی فرهنگ اختلافات زیادی وجود دارد و در این باره تعاریف مختلف و متعددی ارائه شده است؛ برخی از ۳۰۰ تا ۵۰۰ تعریف برای این اصطلاح ذکر کرده‌اند (نک: روح‌الامینی، ۱۳۷۴: ۱۴۷). برخی در تعریف فرهنگ به شیوه زندگی و عادات و رسوم همراه با کالاهای مادی که تولید می‌کنند اشاره کرده‌اند (گیدنز، ۱۳۸۳: ۳۶). برخی دیگر در تعریف فرهنگ، شیوه‌های زندگی افراد را که از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌یابد لحاظ می‌کنند (کوئن، ۱۳۷۵: ۷۲) دائرة المعارف لاروس مفهوم اصطلاحی فرهنگ را این گونه بیان می‌کند: فرهنگ عبارت است از مجموعه اموری که به تمدن خاص یک گروه اجتماعی مربوط می‌شود. به بیان دیگر، فرهنگ به مجموعه‌ای اطلاق می‌شود که شامل معارف، اعتقادات، هنر، اخلاق، قوانین، آداب و رسوم و هر نوع مقررات و عادات دیگری باشد که انسان به عنوان عضوی از جامعه آن را کسب کرده است (رفیع، ۱۳۷۳: ۲۶۶). در مجموع می‌توان فرهنگ را مجموعه‌ای از باورها، ارزش‌ها، رفتارها و قوانینی دانست که از مشترکات یک ملت محسوب می‌شود.

۲-۱. فرهنگ رضوی

با توجه به تعاریفی که از فرهنگ ارائه شده، از نگاهی می‌توان فرهنگ‌ها را به دو دسته تقسیم کرد: فرهنگ‌هایی که در ادراکاتشان واقعیت را فقط واقعیت مشهود می‌دانند و اجتماعی که علاوه بر واقعیت مشهود، به واقعیت غیب نیز باور دارند. در دسته اول وسایل شناخت در خدمت دریافت، فقط واقعیت قابل مشاهده است و در دسته دوم این ابزار برای دریافت واقعیت قابل مشاهده و نیز واقعیت غیب به کار می‌رود. کسانی که به هر دو نوع واقعیت قائل هستند از ادیان تبعیت می‌کنند. از نظر پیروان دین اسلام که هر دو نوع واقعیت را قبول دارند، تعلیمات ارائه‌شده توسط رسول اکرم (ص) کامل‌ترین نوع دستورات الهی است؛ اما در مقابل دسته دیگر فقط به واقعیت مشهود باور دارند، دنیاگرا هستند و در اصطلاح به آنان سکولار می‌گویند (زاهد، ۱۳۹۰: ۸۲-۸۳) در جامعه‌ای که واقعیت غیب و مشهود هر دو مورد نظر است، انسان اشرف مخلوقات است. وقتی انسان اشرف مخلوقات تلقی شود، همه موجودات برای او در نظر گرفته می‌شود و حاکمیت بلامنزاع انسان بر دیگر موجودات توجیه می‌شود (زاهد، ۱۳۸۷: ۲۱۳). در بینش اسلامی، فرهنگ علاوه بر اتکا به غیب و شهود به مجموعه‌ای از ارزش‌ها، الگوهای رفتاری و رفتارهای انسانی گفته می‌شود که ریشه در مبدأ و معاد دارند و برای به فعلیت رساندن قابلیت‌های فطری انسان‌ها، شرایط مساعد به وجود می‌آورند. عقل و خرد به‌عنوان مهم‌ترین ویژگی انسانی در ارزیابی و پیشرفت دایمی ارزش‌ها و بلوغ فرهنگ نقش مؤثر دارد (علیزاده، ۱۳۸۴: ۴۶).

از منظر نگارندگان فرهنگ رضوی مجموعه‌ای از باورها، رفتارها، ارزش‌ها، بایدها و نبایدها و قوانینی است که از سیره علمی و عملی امام رضا (ع) و قرآن و عترت سرچشمه می‌گیرد؛ به‌گونه‌ای که محوریت سبک زندگی اسلامی در همه ابعاد عبادی، فردی، اخلاقی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بر پایه این فرهنگ شکل می‌گیرد.

۲. مبانی نماز مطلوب و تأثیرگذار از منظر فرهنگ رضوی

بدون شک نمازی می‌تواند در زندگی فردی و اجتماعی مؤثر باشد که با آداب و شرایط اقامه شود، همچنین از منظر فرهنگ رضوی عناصری در نماز مطلوب تأثیر به‌سزایی دارد و می‌تواند در تعالی فردی و اجتماعی مؤثر باشد. از جمله:

۲-۱. اهتمام به نماز اول وقت

اهل بیت (ع) به نماز اول وقت اهتمام ویژه‌ای داشته و بر آن بسیار تأکید کرده‌اند. در سیره علمی و عملی امام رضا (ع) به نماز اول وقت و آثار آن تأکید شده است به طوری که در اهمیت نماز اول وقت می‌فرماید: همانا به‌جا آوردن نماز در اول وقت باعث خشنودی خدا و در آخر وقت موجب عفو خدا خواهد بود (اسلامی جهرمی، ۱۳۸۳: ۲ / ۷۶۲) امام رضا (ع) در اهمیت و نقش نماز اول وقت در محافظت معنوی از انسان می‌فرماید: شیطان همواره از مؤمنی که مواظب انجام نمازهای پنج‌گانه است بیمناک است. وقتی انسان به نماز بی‌اعتنا شود در گناه می‌افتد (صدوق، ۱۴۰۴: ق: ۲ / باب ۳۱) شیطان دشمن انسانیت انسان است؛ نمی‌خواهد انسان به کمال برسد و به خدا تقرب یابد؛ به همین دلیل سعی دارد که به بهانه‌های مختلف انسان را از عبادت خدا دور کند و لو این‌که بتواند او را به وقت نماز بی‌اعتنا کند. بی‌اعتنایی به حضور به موقع در پیشگاه خداوند، این امید را در دل شیطان تقویت می‌کند که او بتواند بنده خدا را نسبت به اصل حضور و عنایت به‌غایت و کمال مطلق هستی بی‌اعتنا سازد (اصفهانی، ۱۳۸۸ ش: ۸۴). به همین دلیل است که امام رضا (ع) اهتمام به نمازهای پنج‌گانه، آن هم در اول وقت را عامل خوف شیطان و مانع از تسلط او بر انسان می‌داند. علت این امر را می‌توان در دو بعد اعتقادی و عملی دانست. به لحاظ اعتقادی اقامه نماز اول وقت به این نکته مهم تأکید می‌کند که در سبک زندگی اسلامی اولین و مهم‌ترین کار و فلسفه آفرینش عبودیت است؛ به این معنا که در هر لحظه و در هر مکان مهم‌ترین امور بندگی خداوند است. نمونه بارز این مطلب اقامه نماز امام حسین (ع) در روز عاشورا با آن همه سختی است که نشانگر اهمیت عبودیت در هر شرایطی است. به لحاظ بعد عملی، نماز معرف جامعه اسلامی است به این معنا که اقامه نماز در اول وقت نمودی عملی از دعوت به نماز یا امر به معروف است که با عمل نمازگزاران دیگران نیز به این فریضه دعوت می‌شوند و این کار مهم بیانگر این مطلب است که در زندگی اسلامی هیچ‌چیز مهم‌تر از خداوند نیست. این نکته در سیره عملی امام رضا (ع) متجلی است. در سیره عملی امام رضا (ع) نیز اهتمام کامل به نماز اول وقت حتی در حساس‌ترین شرایط وجود داشته است؛ ابراهیم بن موسای قزار گوید: روزی در خراسان در مسجد در خدمت امام رضا (ع) بودم. بر چیزی که از آن حضرت می‌خواستم اصرار کردم.

در این هنگام امام برای پیشواز یکی از جماعت طالبیین^۳ بیرون رفت. در راه وقت نماز شد و امام به جنب ساختمانی که در آن جا بود روی آورد و در زیر صخره‌ای که در نزدیکی آن ساختمان بود فرود آمد و تنها من در خدمت ایشان بودم. ایشان فرمودند: اذان بگو. عرض کردم: منتظر باشید تا اصحاب به ما بپیوندند؛ امام فرمود: «غَفَرَ اللَّهُ لَكَ! لَا تُؤَخِّرَنَّ صَلَاةَ عَنِ أَوَّلِ وَقْتِهَا إِلَى آخِرِ وَقْتِهَا مِنْ غَيْرِ عِلَّةٍ عَلَيْكَ أَبَدًا بِأَوَّلِ الْوَقْتِ»: خداوند تو را بیمارزد! هرگز نماز را از اول وقت آن به آخر وقت آن بدون علت به تأخیر میفکن، هیچ‌گاه اول وقت را از دست مده. پس اذان گفتم و نماز خواندیم (سپهرلسان الملک، ۱۳۹۸، ق: ۱۴ / ۶۸).

در یکی از جلسات مناظره‌ای بین امام رضا(ع) و عمران صابی بود، امام(ع) استدلالی کرد که او تسلیم شد و گفت: اکنون روح من نرم شده حاضرم مکتب تو را بپذیرم، ناگهان صدای اذان بلند شد، امام رضا(ع) جلسه را ترک کرد، مردم گفتند: فرصت حساسی است، چنین فرصتی پیش نمی‌آید، امام فرمود: اول نماز. او که این تعهد را از امام دید، علاقه‌اش بیشتر شد، بعد از نماز گفتگوش را تکمیل کرد و ایمان آورد. (مجلسی، ۱۳۶۶، ۴۹ / ۱۷۵). تمام این موارد حاکی از کلیدی بودن نماز آن هم در اول وقت آن در سبک زندگی اسلامی است.

۲-۲. اهتمام به نماز با حضور قلب

نماز به‌عنوان ستون دین و در رأس همه عبادت‌ها آدابی دارد که مهم‌ترین آن حضور قلب و توجه کامل در پیشگاه خداوند سبحان است. خداوند در قرآن کریم در آیات متعدد به این نکته اشاره فرموده است. از جمله: «قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ» (مؤمنون: ۲-۱) آیات آغازین سوره مؤمنون به صفات مؤمنان واقعی اشاره می‌کند که یکی از این صفات نماز است و در دنباله آن نمازی که با خشوع و خضوع تمام باشد. امام صادق(ع) در این باره می‌فرماید: «اذا كنت في صلاتك فعليك بالخشوع والاقبال على صلاتك فان الله يقول: ﴿الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾» (حرعاملی، ۱۴۰۳، ق: ۴ / ۶۸۴) چون به نماز پرداختی بر تو باد به خشوع و حضور قلب که خدای تعالی می‌فرماید: همانان که در نمازشان فروتن‌اند. در مقابل، خداوند نمازگزارانی را که در نمازهای خود حضور قلب ندارند و دچار غفلت می‌شوند مورد نکوهش قرار می‌دهد آن‌جا که می‌فرماید: «فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ الَّذِينَ

۳ - ساداتی از نسل امام علی(ع) یا برادران آن حضرت.

هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ» (ماعون: ۴-۵)

در این باره پیامبر رحمت (ص) می‌فرماید: «الصَّلَاةُ مِيزَانٌ، مَنْ وَفَى اسْتَوْفَى» (صدوق، ۱۳۷۶: ۳۳/۱) نماز میزان و الگو است، هر کس آداب آن را به طور شایسته و کامل رعایت کند، پاداش کامل دریافت می‌کند. امام رضاع) نیز به خلوص نیت و حضور قلب در عبادات و نماز اهمیت خاصی قائل هستند. ایشان حدیثی از امیر مؤمنان (ع) نقل می‌کنند که فرموده‌اند: «طوبی لِمَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ الْعِبَادَةَ وَالِدُعَاءَ وَ لَمْ يَشْغَلْ قَلْبُهُ بِمَا تَرَاهُ عَيْنَاهُ وَ لَمْ يَنْسَ ذِكْرَ اللَّهِ بِمَا تَسْمَعُ أُذُنَاهُ وَ لَمْ يَحْزَنْ صَدْرُهُ بِمَا أُعْطِيَ غَيْرُهُ» (کلینی، ۱۳۶۲: ۱۶/۲): خوشا به حال کسی که پرستش و نیایش خود را برای خدا خالص گرداند و قلبش را به وسیله آنچه دیدگانش می‌بیند مشغول نکند و یاد خدا را به وسیله آنچه گوش‌هایش می‌شنود از یاد نبرد و دلش به خاطر آنچه به دیگران اعطا شده، اندوهگین نشود. همه این احادیث بیانگر این نکته است که قبولی نماز، مشروط به توجه قلبی به سوی خداوند و روی گرداندن از غیر اوست همچنان که قبولی نماز سبب قبولی سایر اعمال است.

امام رضا (ع) آداب و شرایط نماز با حضور قلب را این‌گونه بیان می‌کند: اگر بر نماز ایستادی تلاش کن با حالت کسالت و خواب‌آلودگی و سستی و تنبلی نباشد؛ بلکه با آرامش و وقار نماز را به جای آور و بر تو باد که در نماز خاشع و خاضع باشی و برای خدا تواضع کن و خشوع و خوف را بر خود هموار سازی. در آن حال که بین بیم و امید ایستاده‌ای و پیوسته با طمأنینه و نگران باشی، همانند بنده گریخته و گنهکار که در محضر مولایش ایستاده در پیشگاه خدای عالمیان بایست. پاهای خود را کنار هم بگذار و قامت را راست نگهدار و به راست و چپ توجه نکن و آن‌گونه باش که گویی خدا را می‌بینی که اگر تو او را نمی‌بینی، او تو را می‌بیند (امام رضاع)، ۱۴۰۶: ۱۰۱). به دلیل آثار مهم حضور قلب و اخلاص در نماز است که در فرهنگ رضوی بر آن تأکید شده است؛ چراکه اخلاص نفی هرگونه شرک و رسیدن به توحید خالص در تمام مراتب آن است و حضور قلب نزدیک شدن به خداوند و آراستگی به صفات الهی است. این دو نکته زندگی اسلامی را از زندگی غیر اسلامی جدا می‌کند. در زندگی کسانی که نماز و آثار آن دیده نمی‌شود، محوریت و رکن مهم الهی بودن و در راه خدا بودن نیز نیست و این آفت بزرگی است که به جای خدابینی، خودبینی را محور زندگی افراد قرار می‌دهد.

۲-۳. اهتمام به نماز جماعت

یکی دیگر از مبانی نماز مطلوب در فرهنگ رضوی، اقامه نماز به جماعت است. اقامه نماز جماعت در مسجد، علاوه بر ثواب غیرقابل وصف و آثار ارزنده‌ای که دارد، دارای کارکرد تربیتی بسیار مهمی نیز است و آن این‌که انسان از طریق نماز جماعت، ضمن بهره‌مندی از صفا و طراوت و قداست مکان باشکوهی مانند مسجد، با قشرهای مختلف مردم ارتباط صمیمی برقرار می‌کند. خداوند سبحان از طریق نماز جماعت، انسان‌ها را از تنهایی و بی‌خبری از یکدیگر می‌رهاند و بین قلوب آنان پیوند ایجاد می‌کند که این خود نقش تربیتی و اجتماعی قابل توجهی دارد (نبی نژاد، ۱۳۸۹: ش: ۱۰۹-۱۱۰) در بینش معصومین (ع) نماز جماعت اهمیت ویژه‌ای دارد و به آثار مهم معنوی، اجتماعی و تربیتی آن اشاره فراوان شده است. امام رضا (ع) درباره ارزش معنوی نماز جماعت می‌فرماید: «فَضْلُ الْجَمَاعَةِ عَلَى الْفَرْدِ بِكُلِّ رَكْعَةٍ أَلْفُ رَكْعَةٍ» (نوری طبرسی، ۱۴۰۷: ۱ / ۴۸۷) برتری نماز جماعت بر نماز فرادا، هر رکعت به هزار رکعت است.

ایشان درباره دیگر آثار نماز جماعت می‌فرماید: خداوند متعال نماز جماعت را قرار داده است که شعائر اسلامی و معارف اسلامی همچون اخلاص و توحید، ارزش‌های اسلامی، عبادت و نیایش خدا آشکار و ظاهر و مشهود شود؛ زیرا در اظهار این اعمال و علنی بودن آن، حجت خداوند بر مردم شرق و غرب عالم تمام شود. همچنین دوچهره و منافق و کسانی که نماز را سبک می‌شمارند مشخص می‌شوند و وادار به انجام دستورات الهی باشند. همچنین گواهی افراد درباره عدالت و صلاح همدیگر جائز باشد، افزون بر این نماز جماعت نیکوکاری و ترویج فضیلت‌ها را به همراه دارد و خیلی‌ها را از گناه و فساد باز می‌دارد (حرعاملی، ۱۴۰۳: ۵ / ۳۷۲).

در فرهنگ رضوی نماز جماعت علاوه بر داشتن بعد معنوی، در حیطه اجتماعی و فرهنگی نیز کاربرد فراوانی دارد. اگر نماز جماعت در جامعه کاربردی و همگانی شود، بسیاری از فسادها ریشه‌کن می‌شود و جای خود را به فضیلت‌ها و خوبی‌ها می‌دهد. نماز جماعتی که در فرهنگ رضوی بر آن تأکید شده است محور اتحاد و همدلی و هم‌زبانی افراد جامعه است که در آن اختلاف‌ها از بین می‌رود و برادری و برابری در جامعه نهادینه می‌شود. نماز جماعت این نتیجه مهم را برای جامعه اسلامی به ارمغان می‌آورد که همه در

یک صف در برابر خداوند می‌ایستند و تفاوتی بین انسان‌ها وجود ندارد. این مطلب باعث برابری و زدودن حقارت افراد ناتوان جامعه در مقابل توانگران می‌شود که این آثار در جامعه غیر اسلامی یافت نمی‌شود.

۳. شاخص‌های فردی نماز در سبک زندگی

برخی از تأثیرات نماز در زندگی جنبه فردی دارد؛ البته این به معنای بی‌ارتباط بودن آن با اجتماع نیست بلکه با تهذیب و تزکیه فردی موجبات پویایی و کمال جامعه فراهم می‌شود، منظور از شاخص‌های فردی، اعمال و رفتاری است که به لحاظ اجرایی جنبه فردی دارد اما غایت آن تکامل فردی و اجتماعی است. در فرهنگ رضوی، نماز با متأثر کردن زندگی فردی، علاوه بر تأمین کمال و سعادت فردی به زندگی اجتماعی نیز سمت‌وسو می‌دهد. برخی شاخص‌های فردی نماز در زندگی اسلامی عبارت‌اند از:

۳-۱. ایجاد آرامش در انسان

اقامه نماز از شاخص‌های مهم سبک زندگی اسلامی است. اقامه نماز حد و مرز جامعه اسلامی با جوامع غیراسلامی را مشخص می‌کند. در فرهنگ رضوی، نماز مهم‌ترین رکن دین بیان‌شده و اهمیت آن تا جایی است که قبولی آن شرط قبولی سایر اعمال است (نوری طبرسی، ۱۴۰۷: ۳: ۵۴) از منظر امام رضا(ع) هیچ عملی برتر و ارزشمندتر از نماز نیست، زیرا بهترین راه برای رسیدن به قرب الهی است، آن‌جا که می‌فرماید: «الصَّلَاةُ قَرْبَانُ كُلِّ تَقِيٍّ» (حرعاملی، ۱۴۰۳: ۴/۴۳) نماز هر انسان باتقوایی را به خداوند نزدیک می‌کند. دلیل این موضوع سعادت و کمال‌بخشی نماز است. قرآن کریم یکی از ویژگی‌های سبک زندگی متقین را اقامه نماز معرفی می‌کند: «ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ ﴿۲﴾ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ ﴿۳﴾» (بقره: ۲-۳) کسی که شبانه‌روز حداقل پنج بار در برابر خداوند قرار می‌گیرد و با او به راز و نیاز می‌پردازد، فکر او، عمل او، گفتار او، همه خدایی می‌شود و چنین انسانی چگونه ممکن است برخلاف خواست او گام بردارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۲: ۱/۷۳). علاوه بر این، نماز روح انسان را در برابر سختی‌ها مقاوم می‌کند. چنان‌که قرآن می‌فرماید: «إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا ﴿۱﴾ إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا ﴿۲﴾ وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا ﴿۳﴾» (ذاریات: ۱-۳)

❖ إِلَّا الْمُصَلِّينَ ❖ الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ» (معارج: ۱۹-۲۳) در بسیاری از موارد نماز باعث حل بحران انسان می‌شود همچنان که این راهکار در قرآن کریم نیز بیان شده است: «وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ» (بقره: ۴۵) امام علی (ع) در این باره می‌فرماید: نماز به همه وجود انسان آرامش می‌بخشد، چشم‌ها را خاشع و خاضع می‌گرداند، نفس سرکش را آرام و دل را نرم و تکبر و خودبزرگ‌بینی را محو می‌کند (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۹۶) پروفیسور توماس هایس در این باره می‌گوید: نماز بهترین وسیله‌ای است که تاکنون برای توسعه اطمینان و تسکین اعصاب و آسایش و نشاط شناخته شده که زمینه بی‌خوابی را برطرف می‌گرداند و به عبارت دقیق‌تر مهم‌ترین وسیله آرامش در روان و اعصاب نماز است (صادقی اردستانی، ۱۳۴۷: ۲۳) تمام این موارد حاکی از آثار نماز در سبک زندگی اسلامی است و نکته مهم این‌که این نماز با همان مبانی نماز مطلوب در فرهنگ رضوی اقامه شود. در زندگی عصر حاضر با وجود دغدغه‌های زیاد نیاز به آرامش مهم‌ترین عامل در سلامت جسمانی و روحانی انسان است. نماز روح و جسم انسان را آرام و قلب وی را به خداوند مطمئن می‌کند. به دلیل نقش ارزنده نماز است که در فرهنگ رضوی بر آن تأکید شده است.

۳-۲. تقویت امید و نشاط در زندگی و منع ناامیدی

از آثار نماز در زندگی تقویت امید و نشاط و منع ناامیدی است. در فرهنگ رضوی به تقویت امید و نشاط در زندگی و ناامید نبودن از رحمت خداوند تأکید شده است (حمیری، بی‌تا: ۳۸۰). انسان نمازگزار در سایه اقامه نماز خود را غرق در رحمت بی‌انتهای خداوند می‌بیند و هیچ‌چیز نمی‌تواند باعث ناامیدی او شود. کسی که اقامه نماز می‌کند یاس و ناامیدی برای او مفهومی ندارد؛ زیرا ناامیدی از نشانه‌های کافران است همچنان که قرآن آن را از ویژگی‌های بارز کافران معرفی می‌کند: «وَلَا تَبْتَاسُوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَبْتَأِسُ مِنْ رَوْحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ» (یوسف: ۸۷).

سبک زندگی اسلامی به‌گونه‌ای است که روح امید و نشاط در هر زمان و در هر شرایط در آن حکم‌فرماست و تحت هیچ شرایطی یاس و ناامیدی در آن راه ندارد؛ زیرا انسان مؤمن در دشوارترین حالات بر خدا تکیه می‌کند و به رحمت او امیدوار است. این مهم در

تحقیقات پزشکی مشخص شده است به گونه‌ای که بیمارانی که به خداوند به‌عنوان منشأ مطلق قدرت ایمان دارند و با انجام فرایض دینی آرامش پیدا می‌کنند در هنگام ترخیص از بیمارستان به‌صورت معناداری دارای درجه پایین‌تری از افسردگی هستند (سادوک، ۱۳۷۶: ۴۱) انسان مؤمن در هر شرایطی هدف الهی او مهم‌تر از هر چیز دیگر است و در سخت‌ترین شرایط نیز خداوند را از یاد نمی‌برد و به رحمت او امیدوار است. امام صادق (ع) می‌فرماید: مؤمن از کوه پایدارتر و استوارتر است زیرا کوه به‌وسیله کلنگ کاستی می‌پذیرد ولی دین مؤمن با هیچ کلنگ کاستی و سستی نمی‌پذیرد (حرعاملی، ۱۳۸۳: ۱۱ / ۴۲۴) بسیاری از خودکشی‌هایی که در میان انسان‌ها اتفاق می‌افتد بر اثر ناامیدی و یاس از زندگی است. نماز از چند جهت امید و نشاط را در شرایط مختلف در وجود انسان ایجاد می‌کند. اول آن که انسان در سخت‌ترین شرایط زندگی هم به فضل و رحمت خداوند امیدوار می‌شود با زمزمه «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ» حلقه اتصال بنده و خدا قطع نمی‌شود و این در دفع ناامیدی مؤثر است. دوم این که در شرایط سخت زندگی انسان با اقامه نماز و ذکر «مالک یوم الدین» به این مطلب پی می‌برد که زندگی دنیوی کوتاه و موقت است و زندگی ابدی و دور از ناملايمات در جهانی دیگر است که خداوند به آن وعده داده است این مطلب باعث می‌شود انسان سختی‌های دنیوی را موقت بداند. جهت دیگر این که نماز روح امید را در انسان زنده نگه می‌دارد و این باعث می‌شود در ناملايمات زندگی به آینده امیدوار باشد چراکه بعد از هر سختی آسانی است.

۳-۳. نماز و ارتباط بین خدا و انسان

از تأثیرات مهم نماز در سبک زندگی ارتباط دعایی انسان با خداوند متعال است. قنوت نماز خاستگاه اتصال به قاضی الحاجات است که انسان در پرتو این اتصال از فیض مطلق بهره می‌گیرد. نماز با دعا عجین شده است. قنوت و تعقیبات نماز نشانه تجلی دعا در نماز است. از مواقع استجاب دعا زمان قنوت نماز و پس از اقامه نماز است. زندگی اسلامی بدون دعا معنا ندارد. دعا نوعی رابطه عاطفی میان خدا و انسان است که خود را در همه شرایط محتاج خداوند می‌بیند. خداوند متعال خطاب به بندگانش می‌فرماید: «وَ إِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ» (بقره: ۱۸۶).

در این آیه با همه اختصارش هفت مرتبه ضمیر متکلم (من) تکرار شده و آیه‌ای با چنین اسلوب در قرآن منحصر به همین آیه است (طباطبایی، ۱۳۶۷: ۳۲ / ۲) و از این راه نهایت پیوستگی و قرب و ارتباط و محبت خود را نسبت به آنان مجسم ساخته است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۲: ۱ / ۱ / ۶۳۸) امام رضا (ع) در اهمیت دعا و درخواست از فضل و رحمت خداوند می‌فرماید: آن‌که از خدا فضل و احسان نخواهد فقیر می‌گردد (طبرسی، ۱۳۶۵: ۲ / ۲). امام صادق (ع) می‌فرماید: زیاد دعا کنید زیرا دعا کلید بخشش خداوند و وسیله رسیدن به هر حاجت است، نعمت‌ها و رحمت‌هایی نزد پروردگار است که جز با دعا نمی‌توان به آن رسید و بدان هر در را که بکوبی عاقبت گشوده خواهد شد (کلینی، ۱۳۸۸: ۴۶۸ / ۲) پروفیسور ژول لایوم در این باره می‌نویسد: اسلام واسطه میان انسان و خدا را از میان برد و برای نخستین بار ایجاد ارتباط مستقیم میان دو قطب را اعلام کرد. در پذیرش عبادت و نماز لازم نیست شخصی از یک گروه مشخص مقام وساطت میان مردم و خدا را داشته باشد بلکه هر انسانی می‌تواند خودش اعمال عبادی را انجام دهد (پورترکمانی: ۱۹) برخی پژوهش‌ها نشان می‌دهد که یکی از رفتارهای مذهبی که با سلامت و تندرستی ارتباط دارد دعاست (مالونی، ۲۰۰۰م: ۲۵۸). بنابراین از مهم‌ترین موارد زندگی اسلامی که در سخت‌ترین شرایط به مؤمنان کمک شایانی می‌کند دعا یا همان استمداد از قدرت بی‌کران الهی است که در نماز این رابطه تجلی و نمود کامل‌تری پیدا می‌کند. در یک نظر می‌توان خود نماز را استمداد از خداوند دانست چراکه در ذکرهای نماز، عبودیت و فقر و نیاز متجلی است. انسان با اقامه نماز نه تنها در مسیر کمال و سعادت گام برمی‌دارد بلکه بسیاری از خواسته‌های دنیوی و اخروی وی در پرتو نماز برآورده می‌شود. زمزمه «اهدنا الصراط المستقیم» نمونه تام از دعاست که در نماز نمود عملی پیدا می‌کند. انسان نمازگزار با این ذکر راه کمال و سعادت را از خداوند می‌خواهد و از زندگی ضلالت و گمراهی نجات پیدا می‌کند.

۳-۴. نماز و اعتماد به خداوند

از نشانه‌های مؤمن نمازگزار توکل و اعتماد به خداوند است. در نماز توکل به معنای واقعی هویدا است. ذکر «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ» نمونه تام توکل است. استعانت فقط از خداوند متعال نشانه رها کردن تمامی تقیدات و غیرخدایی‌هاست که با این ذکر تنها و

تنها خداوند متعال لایق استعانت در همه حال تلقی می‌شود. اهمیت توکل و اعتماد به خدا در فرهنگ رضوی تا آن جاست که یکی از ارکان ایمان را به خود اختصاص داده است؛ امام رضا(ع) در این باره می‌فرماید: ایمان چهار رکن دارد: توکل بر خدای عزوجل، راضی بودن به قضای الهی، تسلیم در برابر دستورات خداوند و واگذاری کارها به خداوند(حمیری: ۳۵۴). در بینش امام رضا(ع) مرز توکل این گونه است که انسان مؤمن به جز خداوند از هیچ کس دیگر نباید هراس داشته باشد(صدوق، ۱۴۰۴: ۵۰/۲). قرآن در آیات متعددی انسان‌ها را به توکل به خداوند فرا خوانده است و این نکته را بیان فرموده که هر کس به معنای واقعی توکل کند خداوند برای او کافی است. از جمله: «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ» (طلاق: ۳)؛ «وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا» (نساء: ۸۳) و آیات دیگر(نک: آل عمران: ۱۶۰؛ مائده: ۱۱؛ هود: ۸۸؛ الممتحنه: ۴)

توکل صحیح و واقعی عبارت است از کوشش و تلاش بی‌دریغ در راه هدف و در عین حال داشتن اعتماد کامل و خالص به خدا و امید قطعی و استوار به او و سپردن نتیجه امور به دست توانای او(هاشم‌زاده هریسی، ۱۳۸۶: ۱/ ۱۲۴) بی‌شک ماحصل نماز همان توکل به معنای واقعی است که انسان نمازگزار را از همه نوع قید و تقیدی می‌رهاند و تنها نقطه اتصال و اتکا را قادر متعال معرفی می‌کند.

۳-۵. نماز و کمال و سعادت انسان

نماز از چنان ارزشی برخوردار است که هیچ عبادتی مانند آن نیست. اگر نماز با تمام شرایط و جزئیات خود به صورت کامل و خالص اقامه شود ارزش والایی پیدا می‌کند. ارزش نماز نمازگزار تا آن جاست که وی را به مقام قرب الهی می‌رساند و رحمت خداوند متعال را نازل می‌کند. در فرهنگ رضوی نماز صله و موهبتی از طرف خداوند متعال و راه رحمت و عنایت برای بنده بیان شده است تا جایی که نماز مطالبه وصال و تقرب بنده به سوی خداوند است(مجلسی، ۱۳۶۶: ۱/ ۸۴، ۲۴۶).

امام رضا(ع) در اهمیت نماز و تأثیر آن در کمال و سعادت انسان می‌فرماید: برای نمازگزار سه ویژگی است: ۱- خیر و خوبی بر او از آسمان تا فرق سرش پاشیده گردد. ۲- فرشتگان از جایگاه قدمش تا کرانه آسمان او را احاطه کنند. ۳- منادی فریاد برآورد: اگر

نمازگزار بداند چه فضیلت و کرامتی برای اوست هرگز از نماز دست برندارد. هنگامی که بنده در نمازش تکبیرة الاحرام گفت، خداوند به لطف خویش بر او روی می آورد و فرشته‌ای را بر او می‌گمارد تا قرآن را از دهان او بازگیرد، پس اگر این شخص روی گردانید، خداوند از او روی می‌گرداند و او را به فرشته واگذار می‌کند؛ اگر با تمام وجود به نمازش توجه داشته و حضور قلب او کامل باشد، نمازش به‌طور کامل بالا برده می‌شود، ولی اگر به خود مشغول شود و در آن غفلت ورزد، از نماز او به همان اندازه که بی توجهی کرده و غفلت ورزیده است کاسته می‌شود و آن مقداری که حضور قلب داشته بالا برده می‌شود و خدا به قلب غافل چیزی عطا نمی‌کند و همانا نافله قرار داده شد تا به‌وسیله آن فریضه کامل شود (همان: ۲۴۳).

اقامه نماز یکی از مهم‌ترین عوامل سعادت انسان است. همان‌طور که در کلام عالم آل محمد (ع) بیان شد نماز رحمتی از جانب خداوند است. این رحمت شامل کسانی می‌شود که به دعوت خداوند لبیک بگویند و نماز را خالصانه برای وی اقامه کنند. اقامه نماز جنبه عملی ایمان است اگر ایمان را اعتقاد قلبی و اقرار زبانی و تأیید عملی بدانیم نماز به لحاظ عملی ایمان را کامل می‌کند. از سویی دیگر کسی که اقامه نماز می‌کند به بیانی، به آنچه باید ایمان بیاورد ایمان آورده است؛ یعنی به خداوند ایمان آورده که با اقامه نماز ایمان خود را نشان می‌دهد. سعادت انسان در هر دو جهان با اقامه نماز است. در دنیا آرامش و الهی بودن را به ارمغان می‌آورد و در آخرت رضایت الهی نصیب نمازگزار می‌شود.

۳-۶. نماز و تقویت صبر و استقامت در برابر مشکلات

زندگی هر انسانی سرشار از فراز و نشیب‌هایی است که تنها ایمان واقعی می‌تواند وی را در مقابل مشکلات و سختی‌ها مقاوم کند. نماز از مهم‌ترین عوامل تقویت صبر و استقامت انسان نمازگزار است و این مهم در سیره معصومان (ع) نمایان است. امام رضا (ع) در تبیین این موضوع می‌فرماید: حقیقت ایمان در انسانی کامل نمی‌شود مگر آن‌که سه خصلت در او باشد: شناخت عمیق دین، تدبیر و اندازه‌گیری درست کار و زندگی، صبر و بردباری در مصیبت‌ها (حرّانی، ۱۴۰۲: ۴۴۶) امام رضا (ع) صبر و بردباری را مقدمه گشایش و فرج بیان نموده‌اند (حمیری: ۳۸۰) صبر به معنای استقامت و مقاومت ورزیدن و پایداری در راه هدف است. خداوند در آیات مختلف انسان‌ها را به صبر و استقامت دعوت می‌کند. از جمله: «یا

أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ» (بقره: ۱۵۳) در آیه دیگر فلاح و رستگاری را به صبر متعلق می‌گرداند آن‌گاه که می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (آل عمران: ۲۰۰) و در آیات دیگر به اهمیت و تأثیر صبر در زندگی اشاره می‌کند (نک: بقره: ۱۴۳؛ آل عمران: ۱۸۶؛ رعد: ۲۴؛ نحل: ۹۶). این سفارش‌ها و نویدهای قرآنی موجب می‌شود که انسان در حوادث زندگی خود را تنها احساس نکند. اگر انسان در برابر مشکلات و فشارهای زندگی مقاوم نباشد مشکلاتش پیچیده‌تر می‌شود و چه بسا یک مشکل کوچک به مشکلی بزرگ تبدیل شود (نورمحمدی و دیگران، ۱۳۹۰: ۵۹) بدون شک رعایت این موارد تأثیرات مفید و متقنی در زندگی به‌جا می‌گذارد که تمام جوانب زندگی انسان را دربرمی‌گیرد و آثار مثبتی بر آن می‌گذارد؛ چراکه بسیاری از مشکلات و اتفاقات ناگوار برای انسان به‌دلیل کم‌طاقتی و نبود صبر است. نماز در زندگی اسلامی تقویت صبر و پایداری در برابر مشکلات را فراهم می‌کند. غایت نماز در این باره در جنبه فردی، پایداری در برابر مشکلات و حل بحران است و در جنبه اجتماعی، پایداری در برابر دشمنان و رسیدن به پیروزی است.

۴. نماز و جهت‌دهی به سبک و سیاق زندگی اسلامی در بعد اجتماعی

انسان موجودی اجتماعی بوده و حضور در اجتماع یکی از نیازهای اساسی وی است. دین اسلام تنها دینی است که با صراحت پایه بنای دعوت خود را بر اجتماع گذاشته و در هیچ‌یک از شئون خود، مقوله اجتماع را فراموش نکرده است. اسلام همه احکام خود را در قالب اجتماع ریخته و روح اجتماع را در همه این احکام تا آخرین حد ممکن دمیده است (طباطبایی: ۷-۸) نماز به زندگی اجتماعی جهت می‌دهد و از اصلی‌ترین عوامل اتحاد و انسجام امت اسلامی این رکن دین است. در ادامه به برخی از این مصادیق نقش نماز در زندگی اجتماعی از منظر فرهنگ رضوی اشاره می‌شود.

۴-۱. امر به معروف و نهی از منکر

اقامه نماز و پرداخت زکات و امر به معروف و نهی از منکر از نشانه‌های حکومت صالحان است. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «الَّذِينَ إِِنْ مَكَنْتَهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوْا

الرَّكَاةَ وَ أَمْرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَ نَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَ لِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ» (حج: ۴۱) امر به معروف و نهی از منکر نیز از اعمال عبادی یک شخص است که آثار آن به خوبی در فرد و جامعه نمایان است. قرآن کریم می‌فرماید: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (آل عمران: ۱۰۴) در آیه دیگر خداوند می‌فرماید: «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ...» (آل عمران: ۱۱۰) در این آیه امر به معروف و نهی از منکر از مسائل زیربنایی اسلام مطرح شده است. بهتر بودن امت اسلام که برای خلق نمونه کامل است بر سه پایه استوار است. ایمان به خداوند، امر به معروف و نهی از منکر. دو اصل مهم توبیخ و تشویق، نگهبان جامعه است و باید جامعه دارای حافظه باشد و سوابق افراد خود را حفظ کند و همیشه نیکوکاران را پاداش و بدکاران را کیفر دهد تا فساد و تباهی در آن ریشه نزنند (کمالی دزفولی، ۱۳۷۰: ۳۶۸) در سیره علمی و عملی امام رضا(ع) به این نکته مهم توجه زیادی شده است.

برخورد امام رضا(ع) با مأمون درباره نحوه وضوگرفتن (مفید، ۱۴۱۳: ۳۱۵) تذکر به یکی از خدمت‌گزاران درباره اسراف (مجلسی، ۱۳۶۲: ۱۰۲-۱۰۳) نمونه‌های عینی از اجرایی کردن این فریضه الهی توسط امام رضا(ع) است. در اهمیت امر به معروف و نهی از منکر می‌فرماید: یا امر به معروف و نهی از منکر کنید یا (اگر چنین نکنید) بدکاران بر شما حاکم خواهند شد (که اگر این‌گونه شد) خوبان شما هم اگر دعا کنند پذیرفته نخواهد شد (کلینی، ۱۳۸۸: ج ۵/۵۶).

بدون شک یکی از تأثیرات نماز در بعد اجتماعی توجه به امر به معروف و نهی از منکر است که اهتمام به این فریضه الهی عامل مهمی در سعادت فردی و اجتماعی جامعه است. ارتباط میان آن دو را می‌توان بدین گونه تقریر کرد: طبق صریح آیه قرآن، نماز از فحشا و منکر بازمی‌دارد. خداوند در آیه ۴۵ سوره عنکبوت می‌فرماید: اَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَ الْمُنْكَرِ (عنکبوت: ۴۵). نماز دربردارنده ذکر خداست؛ این ذکر، از یک سو توحید، نبوت و معاد و استعانت از پروردگار در راهیابی به هدایت و دوری از ضلالت را به او تلقین می‌کند و از سوی دیگر او را وادار می‌کند تا با روح و جسم خود متوجه خدا شود، پروردگار خود را با حمد و ثنا و تسبیح و تکبیر یاد آورد و در آخر بر خود و هم‌مسلمانان خود و بر همه بندگان صالح سلام بفرستد و نیز او را وادار می‌کند تا از آلودگی جسمی و روحی خود را پاک

سازد و رو به سوی پروردگارش کند. پس اگر انسان مدتی کوتاه بر نماز خود پایداری کند و در انجام آن تا حدی نیت صادق داشته باشد، باعث می‌شود تا ملکه پرهیز از فحشا و منکر در او پیدا شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶: ۱۹۷).

برای بازداشتن مردم از منکرات و امر کردن آنان به امور پسندیده، از روش‌های مختلفی می‌توان بهره گرفت. به‌طور کلی می‌توان آن را به دو دسته تقسیم‌بندی کرد که عبارت‌اند از: روش‌های قولی و روش‌های فعلی. شخصی که با ادای نماز، پرهیز از فحشا و منکر برای او ملکه شده باشد، وقتی با زبان خود امر به معروف و نهی از منکر می‌کند، مسلماً این سخن او تأثیری چند برابر دارد، زیرا مردم همخوانی میان فعل و قول او را با چشم خود می‌بینند و همین امر اثربخشی این فریضه را چند برابر می‌کند و در ترویج آن در جامعه موثر است. از سوی دیگر، امر و نهی فعلی، تأثیری به مراتب بیشتر از امر و نهی زبانی دارد. نمازگزارى که با تکرار نماز به ملکه عبودیت دست یافته، حضور شخص او در جامعه، عملاً باعث ترویج این امر می‌شود که در حدیث شریف «کونوا دعاة الناس بغير السننکم» (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۳۷۰) نیز به این مطلب اشاره شده است.

۴-۲. نماز مانع فساد و تباهی جامعه

عبادت حقیقی، عبادتی است که انسان را در ظاهر و باطن در مقام بندگی حق راه می‌برد و بستر همه کمالات انسانی است. عبادت در قالب‌های خاص آن بهترین هیئت و صورت و محتوا را برای تحول آدمی از خودخواهی و خودبینی به خداخواهی و حق‌بینی دارد؛ از همین رو یکی از عوامل رشد و پیشرفت انسان در زندگی به‌جا آوردن نمازهای پنج‌گانه است (ماجراجو، ۱۳۸۸: ۱۱۲).

از منظر فرهنگ رضوی اقامه نماز عامل مهمی در جلوگیری از فساد و تباهی در جامعه است. امام رضا (ع) با تبیین این مسئله، علت وجوب و تشریح نمازهای واجب را این‌گونه بیان می‌کند: علت تشریح نماز و وجوب آن، اقرار به ربوبیت خداوند تبارک و تعالی و رها کردن همتایان و حضور در پیشگاه خداوند مقتدر با اظهار ذلت و بیچارگی و درخواست گذشت از گناهان گذشته و نهادن چهره بر خاک هر روز به‌عنوان بزرگداشت خداوند عزیز و والامقام است و این‌که همواره به یاد او باشد، نسبت به او فراموشی و سرکشی نداشته باشد، فروتن

و مشتاق و خواهان زیادتی در دین و دنیا باشد یا آن چه در آن مقرر نمودن و مداومت بر یاد خدا در شب و روز است تا آن که بنده، سرور و مدبّر و آفریننده خویش را فراموش نکند که در نتیجه دچار سرکشی و طغیان گردد و یاد پروردگار و حضور در پیشگاه او بازدارنده او از نافرمانی‌ها و مانع او از فسادها و تباهی‌هاست (حرعاملی، ۱۴۰۳: ۴/۳) با همین محتوا و مضمون از ایشان نقل شده که فرمودند: نماز در هر شبانه‌روز واجب شد تا این که انسان مدیر و خالقش را فراموش نکند، تا بر اثر فراموشی سرگردان شود و طغیان و ظلم کند. نماز واجب شد تا بشر مطیع خداوند باشد و ایستادن در برابر حق تعالی باعث جلوگیری از گناهان می‌شود و سپر و مانع انواع فساد می‌گردد. (صدوق، ۱۳۸۰: ۱۱/۲) در کلام امام رضا(ع) نماز، خشوع و خضوع در برابر پروردگار جهانیان است که این خضوع و خشوع و اطاعت انسان را در راه حق هدایت می‌کند و باعث جلوگیری از طغیان و سرکشی او می‌شود. نماز در هر شبانه‌روز باعث مداومت یاد انسان بر معبود خود می‌شود و این ذکر مانعی محکم در مقابل طغیان و فساد و تباهی انسان است. چرایی نماز در عدم طغیان انسان و مانع بودن آن در فساد و تباهی جامعه را باید در عبودیت نمازگزار جست‌وجو کرد. این که امام رضا(ع) چرایی وجوب نماز را مانع فساد و تباهی جامعه می‌داند این است که جامعه از افراد تشکیل شده است زمانی که عبودیت در وجود انسان نهادینه شود همه کارهای او سمت‌وسوی خدایی می‌گیرد؛ جهت‌گیری‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی وی صبغه الهی می‌گیرد. وقتی همه کارها در جامعه رنگ خدایی گرفت، ظلم و ضایع کردن حق دیگر افراد جامعه نیز از بین می‌رود و همین عامل مهمی در کمال و سعادت جامعه می‌شود.

۴-۳. همکاری در امور اجتماعی

انسان بلاضطرار یا بالطبع موجودی اجتماعی است و روابط او با سایر انسان‌ها می‌تواند نموده‌های مختلفی داشته باشد؛ گاهی این رابطه در راستای امور خیر است و گاهی بر محور امور شر می‌چرخد. خداوند می‌فرماید: «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» (مائده: ۲) آن چه در این آیه مبارک در زمینه تعاون آمده یک اصل کلی اسلامی است که سراسر مسائل اجتماعی و حقوقی و اخلاقی و سیاسی را در برمی‌گیرد. طبق این اصل مسلمانان موظفاند در کارهای نیک تعاون و همکاری کنند

اما همکاری در اهداف باطل و اعمال نادرست و ظلم و ستم، مطلقاً ممنوع است، هرچند مرتکب شونده آن، دوست نزدیک یا برادر انسان باشد. در سیره علمی و عملی معصومان(ع)، همکاری و تعاون در کارهای خیر و نیک نمایان است. براء پسر عازب گوید: در جنگ خندق، رسول خدا(ع) را مشاهده کردم که مانند دیگران، خاک حمل می‌کرد و گرد و غبار، سر و رویش را پوشانده بود(حسینی فیروزآبادی، ۱۴۰۲: ۱/ ۱۷۱).

در اسلام نمازهای مختلفی تشریح شده است که برخی از آن‌ها جزو فرائض و برخی دیگر جزو نوافل است. جای هیچ تردیدی وجود ندارد که کسی نماز اقامه می‌کند که به خداوند ایمان آورده باشد. ایمان به خداوند که به بارزترین شکل خود در نماز نمود پیدا می‌کند، عامل اخوت و برادری میان مؤمنان است، چنان‌که در قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ»(حجرات: ۱۰). برادری میان مؤمنان نیز در قالب همکاری اجتماعی خود را نشان می‌دهد. علاوه بر این نکته، نماز واجب یومیه که از مهم‌ترین اقسام نماز است در متون اسلامی، بر اقامه آن به صورت جماعت بسیار تأکید شده است. معنای حقیقی نماز جماعت، پیوند داشتن دل‌های نمازگزاران با یکدیگر است. وقتی این پیوند میان دل‌ها در نماز شکل می‌گیرد و با تکرار این فریضه در شبانه‌روز استمرار می‌یابد، سبب می‌شود تا علاوه بر وقت نماز، این پیوند به بستر اجتماع نیز کشیده شود و به صورت تعاون اجتماعی در میان مردم خود را نشان دهد. علاوه بر این، بسیاری از گردهمایی‌ها و تجمعات در مساجد بعد از اقامه نماز جماعت یا جمعه بوده است. همچنان‌که در امور اجتماعی و فرهنگی نماز به عنوان حلقه اتصال نمازگزاران بوده که بسیاری از مشکلات در پرتو این اجتماع حل شده است.

۴-۴. مسجد و وحدت اجتماعی

یکی از اساسی‌ترین محورهای حفظ یک جامعه در راه کمال و سعادت، اتحاد و یکپارچگی و پرهیز از تفرقه و نفاق است. محور اتحاد در یک جامعه باید خداوند باشد همچنان‌که می‌فرماید: «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا»(آل عمران: ۱۰۳) امام علی(ع) می‌فرماید: اصلاح اختلاف‌ها از تمامی نمازها و روزه‌ها برتر است(نهج‌البلاغه، وصیت ۴۷) امام محمدباقر(ع) در این باره می‌فرماید: هان ای گروه مؤمنان، مأنوس و متحد باشید و به هم مهربانی کنید(کلینی، ۱۳۸۸: ۳۴۵/۲) مناظرات امام رضا(ع) با دیگر مذاهب به‌گونه‌ای

بود که منجر به تحریک احساسات مذهبی نشود؛ ایشان همواره جانب اتحاد و یکپارچگی مسلمانان را در نظر داشتند (مجلسی، ۱۳۶۲: ۱۹۵/۸۱) وحدت و دوری از تفرقه یک وظیفه و نعمت بزرگ الهی است. جامعه‌ای که دچار تفرقه و پراکندگی شود، بخش مهمی از نیرو و توان خود را در کشمکش‌ها و درگیری‌های داخلی از دست خواهد داد. بر همین اساس بر عنصر وحدت در جامعه اسلامی فراوان تأکید شده است. مسجد در این زمینه از نقش اساسی برخوردار است. مسجد کانونی است که همه‌روزه مؤمنان از قشرهای مختلف جامعه در آن حضور می‌یابند. همه مسلمان با هر منصبی در مسجد در صفی واحد و یکسان‌اند. مسلمانان در مسجد فرامی‌گیرند که همه با هم و هم‌دوش‌اند (نوبهار، ۱۳۷۳: ۲/ ۲۴۶-۲۴۷) بنابراین یکی از نقش‌های اساسی نماز و مسجد در حوزه اجتماعی حفظ وحدت و تشویق به وحدت است؛ وحدتی که نفاق را تضعیف و جبهه حق را قوی‌تر می‌کند؛ آن‌چنان‌که امام صادق (ع) می‌فرماید: رسول خدا (ص) پس از آن‌که نماز را با اصحاب خویش به‌جای آورد، رو به آنان کرد و با ذکر نام درباره افرادی سؤال کرد که آیا به نماز جماعت حاضر شده‌اند یا نه؟ گفتند: نه ای رسول خدا. پیامبر اکرم (ص) فرمود: هیچ نمازی برای منافقان شکننده‌تر از نماز صبح و عشا نیست، اگر مؤمنان می‌دانستند که این دو نماز چه فضیلتی دارد با حالت سینه‌خیز هم که بود خود را می‌رساندند و در آن شرکت می‌کردند (مسلم، ۱۴۰۱: ۵/ ۱۵۴).

۴-۵. نماز و رفع فقر از جامعه

جامعه دارای لایه‌ها و طبقاتی است که قشر فقیر و محروم یکی از آن‌هاست. اسلام برای رفع مشکل این طبقه راهکارهایی دارد که مهم‌ترین آن‌ها صدقه، انفاق، اطعام، زکات و خمس است (جوادی‌آملی، ۱۳۸۸: ۱۷/ ۲۱۹). پرداخت زکات و خمس، زدودن فقر از جامعه و آسیب‌های اجتماعی و اقتصادی ناشی از آن را به همراه دارد. توسعه اقتصادی و رفع محرومیت و فقر از ثمرات پرداخت زکات و خمس است. بر همین اساس از اولین وظایف حکومت صالحان رسیدگی به فقرا در سایه پرداخت زکات است: «الذین ان مکنّاهم فی الارض أقاموا الصّلاة و آتوا الزّکاة» (حج: ۴۱) سیره عملی امام رضا (ع) نمودی عینی از انفاق در راه خدا و کمک به نیازمندان است. ایشان در خراسان تمام دارایی‌های خود را میان مستمندان تقسیم نمودند (مجلسی، ۱۳۶۲: ۴۹/ ۹۷). امام رضا (ع) در تمامی شرایط زندگی

کمک به نیازمندان و زدودن فقر را سرلوحه زندگی خویش قرار داده بودند (همان: ۹۷). ذکر نماز و زکات در کنار هم در آیات قرآن کریم از نشانه‌های اتفاق و عدم افتراق این دو فریضه الهی است. از لوازم لاینفک نماز ادای زکات است. هر جا سخن از نماز است در ادامه آن پرداخت زکات از نشانه‌های اقامه نماز معرفی شده است. امام رضا(ع) در این باره می‌فرماید: هرکس نماز بخواند ولی زکات را نپردازد نمازش قبول نمی‌شود (مجلسی، ۱۳۷۲: ۹۶/۱۲) پیامبر اکرم(ص) سوگند یاد کرد که جز مشرک کسی دربارهٔ پرداخت زکات خیانت نمی‌کند (مجلسی، ۱۳۶۶: ۲۹/۹۶) در جای دیگر خطاب به امیر المومنین(ع) می‌فرماید: یا علی، ۱۰ گروه از امت من کافر می‌شوند که یکی از گروه‌ها کسانی هستند که زکات نمی‌پردازند (مجلسی، ۱۳۶۶: ۳۰/۹۶) علت ملازمت اقامه نماز و پرداخت زکات در فرهنگ رضوی نتایج غایی این مهم است، اگر نمازگزاران به بحث انفاق و زکات توجه کامل داشته باشند و اقشار کم‌درآمد و آسیب‌پذیر را یاری نمایند چه به لحاظ اشتغال‌زایی چه به لحاظ امدادسانی بسیاری از معضلات جامعه حل می‌شود. به‌عنوان نمونه بسیاری از بزهکاری‌ها و اعمال ناشایست نظیر دزدی از جامعه تا حد زیادی رخت برمی‌بندد؛ به لحاظ معنوی هم در تحکیم بنیان خانواده و آرامش روانی خانواده در سمت‌وسو پیدا کردن به‌سوی کمال است. از طرف دیگر عامل مهمی در امنیت اقتصادی و اجتماعی جامعه می‌شود که نتیجه این امر به خود انفاق‌کنندگان بازمی‌گردد. بنابراین پرداخت زکات و انفاق به فقرا یکی دیگر از آثار نماز در زندگی اجتماعی است که می‌تواند از بسیاری از آسیب‌های اجتماعی و اقتصادی در جامعه جلوگیری کند و عامل مهمی در تعالی جامعه باشد.

۴-۶. نماز و تقویت روحیه مساوات و برابری در جامعه

از مهم‌ترین تأثیرات نماز در زندگی اجتماعی ایجاد روحیه مساوات و برابری است که این مهم در زندگی اجتماعی مسلمانان نمود پیدا می‌کند. مساوات در اصل انسانیت و مساوات در حقوق و اجرای قوانین، از مواردی است که قرآن کریم به آن اشاره می‌کند:

«يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (حجرات: ۱۳)

«إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ

اللَّهُ نِعْمًا يُعْظِكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا» (نساء: ۵۸)

پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: مسلمانان با هم برادرند و هیچ‌کس بر دیگری برتری ندارد، جز به تقوی (متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۱: ۱۴۹) امام رضاع) در این باره می‌فرماید: حق برادران واجب و فرض است که از خود و اموالتان برای آنان سرمایه‌گذاری کنید و در هر چیز مساوات و برابری با آنان رواست، به برابری و مساوات رفتار کنید (مجلسی، ۱۳۶۲: ۲۲۶/۷۴-۲۲۷) نبود مساوات در حقوق انسان‌ها، یعنی قرار دادن گروهی از مردم مافوق گروهی دیگر، چیزی است که برای قانون وضع آشفته‌ای به وجود می‌آورد و از هیبت و عظمت آن می‌کاهد و هدف از قانون که تنظیم روابط افراد و صلاح امور جامعه است به کلی منتفی می‌شود. این اجتماعی که در اسلام مقرر شده بهترین وسیله برای رفع اختلافات طبقاتی است. زیرا مؤثرترین راه برای این‌که این اختلافات طبقاتی ریشه‌کن شود از بین بردن بداندیشی‌ها و بدبینی‌ها به یکدیگر است و این خاصیت در پرستش دست جمعی به نحو احسن موجود است. زیرا کسی که عبادات خداوند را با اخلاص انجام می‌دهد جز با خدا با کس دیگری سروکار ندارد. درهای رحمت پروردگار به روی همه باز است و خزانه بی‌پایان نعمت او تمام‌شدنی نیست و ساحت قرب او بدون مانع و مزاحم همه را به خود می‌پذیرد و در نتیجه انس و الفت و مهر و محبتی که واسطه اجتماع به هنگام عبادت در مردم پدید می‌آید برای رفع کدورت و اختلاف بهترین وسیله است (قرضوی، ۱۳۷۹: ۱۱۰).

نتیجه‌گیری

نماز یکی از ارکان دین است که در بینش امام رضا(ع) قبولی آن برابر با قبولی سایر اعمال است؛ این تأکید به خاطر اهمیت نماز در زندگی دنیوی و اخروی است. در فرهنگ رضوی نماز به تمامی جوانب زندگی انسان سمت‌وسو می‌دهد و آن را در مسیر کمال و سعادت رهنمون می‌سازد؛ از منظر امام رضا(ع) نمازی می‌تواند مطلوب و مؤثر باشد که دارای مؤلفه‌هایی مانند اول وقت بودن، حضور قلب داشتن و با جماعت اقامه کردن باشد. این مؤلفه‌های کلی که از آن‌ها با عنوان مبانی نماز مطلوب یاد می‌شود، تأثیرات عمیقی در سبک زندگی اسلامی دارند.

سبک زندگی اسلامی مشتمل بر بایدها و نبایدها و راهکارهایی است که در زندگی نمود پیدا می‌کنند. از منظر فرهنگ رضوی نماز با داشتن شرایط و آداب، زندگی فردی و اجتماعی را تحت‌الشعاع خود قرار می‌دهد که غایت آن تعالی فردی و اجتماعی است. نماز در بعد فردی با ارائه شاخص‌هایی مانند ایجاد آرامش در انسان، تقویت امید و نشاط در زندگی و منع ناامیدی، تقویت ارتباط بین خدا و انسان، توکل و اعتماد به خدا و تقویت صبر و استقامت در برابر مشکلات ضمن تأثیرات والا در زندگی فردی، زندگی اجتماعی را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد.

در فرهنگ رضوی نماز جماعت و مسجد با ارائه رویکردهای خاص، تعالی جامعه را به همراه دارد، شاخص‌های نماز در بعد اجتماعی از یک‌سو با ارائه رویکردهایی مانند نهادینه‌سازی امر به معروف و نهی از منکر، مانع از فساد و تباهی جامعه می‌شود، همچنان که تقارن نماز با زکات در بینش رضوی این مهم را به ارمغان می‌آورد که نمازگزاران با پرداخت زکات و کمک به اقشار کم‌درآمد جامعه مانع محکمی در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی و اقتصادی در جامعه شوند. از سویی دیگر نماز در بعد اجتماعی با شاخص‌هایی مانند تقویت مساوات و برابری، برابری همگانی در برابر قانون و ایجاد وحدت در بین مسلمانان تعالی جامعه را به همراه دارد.

بازخوانی و بازکاوی شاخص‌های نماز در زندگی اسلامی و تبیین و اجرایی کردن آن با تکیه بر فرهنگ رضوی، می‌تواند نقش مؤثری در تکامل فرد و خانواده و اجتماع داشته باشد. تبیین شاخص‌های نماز و سبک زندگی اسلامی از یک‌سو و اجرایی کردن آن در سطح فردی

و اجتماعی با استفاده از روش‌های صحیح و کاربردی از سویی دیگر دو عامل مهم و کلیدی در نهادینه‌سازی زندگی اسلامی بایسته و شایسته در جامعه است. نهادینه‌سازی مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی در ابعاد فردی و اجتماعی نتایجی مانند تعالی و کمال و سعادت خانواده و اجتماع را به همراه دارد که می‌تواند از بسیاری از آسیب‌های اجتماعی و اقتصادی بکاهد و جامعه را در مسیر کمال و سعادت رهنمون سازد.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

- نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم: انتشارات الهدای.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۹۷۰م) لسان العرب، بیروت: دارلسان العرب.
- اسلامی جهرمی، شیخ محمود (۱۳۸۳) مصابیح الدّجی، قم: دارالتفسیر، چاپ دوم.
- اصفهانى، محمد نصر (۱۳۸۸)، هدیه معنوی از گنجینه رضوی، قم: انتشارات مبارک.
- امام رضا(ع) (۱۴۰۶ق)، الفقه یافقه الرضا(ع) (منسوب به امام رضا(ع))، تحقیق مؤسسه آل البيت(علیه السلام) الاحیاء التراث، مشهد، انتشارات المؤتمر العالمی للامام الرضا (ع) چاپ اول.
- پورترکمانی، احمد(بی تا)، نماز خوبان، موسسه فرهنگی انتشاراتی مشهور.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷ الف) انتظار بشر از دین، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ پنجم.
- ..... (۱۳۸۸) تفسیر موضوعی قرآن کریم، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ دوم.
- ..... (۱۳۸۷ ب) تفسیر موضوعی قرآن کریم، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ چهارم.
- حرّانی، محمد بن شعبه (۱۴۰۲ق) تحف العقول، تهران: انتشارات اسلامیه.
- حرّعاملی، شیخ محمّدحسن (۱۳۸۳ق) وسائل الشیعه، تهران: مکتبه الاسلامیه.
- حسینی فیروزآبادی، سید مرتضی (۱۴۰۲ق) فضائل الخمسه من الصحاح السنّه، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- حمیری، عبدالله بن جعفر(بی تا) قرب الاسناد، قم: موسسه آل البيت(ع).
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳) لغت نامه دهخدا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول.
- رفیع، جلال (۱۳۷۳) فرهنگ مهاجم، فرهنگ مولد، تهران: انتشارات اطلاعات.
- روح الامینی، محمود (۱۳۷۴) مبانی انسان شناسی، تهران: انتشارات عطار.
- ری شهری، محمد (۱۳۷۵) میزان الحکمه، قم: انتشارات دارالحدیث، چاپ اول.
- زاهد، سید سعید (۱۳۸۷) امر به معروف و نهی از منکر با تأکید بر حقوق شهروندی، مجموعه مقالات، ستاد امر به معروف و نهی از منکر شیراز.
- زاهد، سید سعید (۱۳۹۰) مقایسه پرستش فردی و اجتماعی، دو فصلنامه پژوهشنامه مطالعات تطبیقی فرهنگ اسلام و ایران، سال ۱، شماره ۱.
- زبیدی، سید محمد مرتضی (۱۴۰۶) تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- سپهرلسان الملک، میرزا محمدتقی (۱۳۹۸ق) ناسخ التواریخ، تهران: کتابفروشی اسلامیه.
- شمس، مرادعلی (۱۳۸۴) با علامه درالمیزان، قم: انتشارات اسوه.
- صادقی اردستانی، احمد (۱۳۷۴) جلوه های نماز در قرآن و حدیث، تهران: نشر مطهر.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۸۰) علل الشرایع، ترجمه و تحقیق سیدمحمدجواد ذهنی تهرانی، قم: انتشارات مؤمنین.
- ..... (۱۳۷۶ق) من لایحضره الفقیه، تهران: مطبعه الآفتاب.
- ..... (۱۳۸۹ق) ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، تهران: مکتبه الصدوق.

- .....(۴۰۴ق) **عیون اخبار الرضا**، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۶۷) **المیزان فی تفسیر القرآن**، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی، تهران: انتشارات بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی، چاپ چهارم.
- ..... (بی تا) **روابط اجتماعی در اسلام**، تهران: انتشارات آزادی.
- طبرسی، فضل الله (۱۳۷۷) **جوامع الجامع**، ترجمه جمعی از مترجمان، مشهد: انتشارات بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، چاپ دوم.
- طیب، عبدالحسین (۱۳۷۸) **اطیب البیان فی تفسیر القرآن**، تهران: انتشارات اسلام، چاپ دوم.
- علیزاده، حسین و همکاران (۱۳۸۴) **دولت و فرهنگ دینی بر اساس دیدگاه مقام معظم رهبری**، تهران: انتشارات عرش پژوه.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۴) **تفسیر نور**، تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن، چاپ یازدهم.
- قرضاوی، یوسف (۱۳۷۹) **عبادت در اسلام**، ترجمه محمد ستاری خرقانی، تهران: نشر احسان.
- قمی، شیخ عباس (۱۳۵۵) **سفینه البحار**، بیروت: دار المرتضی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۸ق) **اصول کافی**، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- کمالی دزفولی، علی (۱۳۷۰) **قرآن و جامعه سازی**، قم: انتشارات اسوه.
- کوئن، بروس (۱۳۷۵) **مبانی جامعه شناسی**، ترجمه غلام عباس توسلی و رضا فاضل، تهران: انتشارات سمت، چاپ ششم.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۳) **جامعه شناسی**، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: انتشارات نشر نی، چاپ سیزدهم.
- ماجراجو، محسن (۱۳۸۸) **امام مهربان علی بن موسی الرضا(ع)**، قم: مؤسسه فرهنگی صلوات.
- متقی هندی، علاءالدین (۱۴۰۹ق) **کنز العمال**، بیروت: مؤسسه الرساله.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۲) **بحار الانوار**، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۸) **انسان سازی در قرآن**، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۰) **ترجمه مصباح الشریعه**، تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۳) **احیای تفکر اسلامی**، تهران: انتشارات صدرا، چاپ بیست و یکم.
- ..... (۱۳۷۸) **سیری در نهج البلاغه**، تهران: انتشارات صدرا، چاپ نوزدهم.
- معین، محمد (۱۳۷۱) **فرهنگ فارسی**، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ هشتم.
- مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق) **الارشاد**، قم: موسسه اهل بیت.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۲) **تفسیر نمونه**، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چاپ سی ام.
- نبی نژاد، محمدباقر (۱۳۸۹) **آثار عجیب نماز**، قم: انتشارات زائر، چاپ دهم.
- نوری طبرسی، میرزا حسین (۱۴۰۷ق) **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**، قم: مؤسسه آل البيت (علیه السلام) لاحیاء التراث.
- وثوقی، منصور، نیک خلق، علی اکبر (۱۳۸۶) **مبانی جامعه شناسی**، تهران: انتشارات خردمند، چاپ سیزدهم.